

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Олександр Явоненко, Сергій Явоненко

●

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ І МЕТАФІЗИКА: ДОСВІД СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У будь-якій галузі людської культури, в більшій чи меншій мірі, використовується те, що звичайно називають раціональним мисленням. Тому визначення меж як раціонального пізнання, так і концептуальних можливостей представлення його результатів являє собою нетривіальне завдання. Ця проблема особливо гостро постала перед сучасною філософією, виявившись чи не найадекватнішим виразом якісних змін, що відбуваються сьогодні в життєвому просторі сучасного людства. Водночас критична рефлексія, рухаючись у зворотному напрямку, поставила «під запитання» саму філософію, ініціювавши проблему її прийдешньої долі. За таких умов звернення до досвіду сучасних досліджень з проблеми, яку утворюють ключові для філософії засади — раціональність і метафізика — виходить далеко за межі виключно теоретичного інтересу й складає практичну потребу для вітчизняної філософської думки на шляху її самоідентифікації. Йдеться не про практикування досвіду того, що вже було там, але ще не почалося тут, а про потребу діалогу, коли «Я» потребує «Ти» чи «Іншого», щоб пізнати себе збоку, бо саме у цьому полягає феномен саморозвитку культури.

Критично передаючи досвід філософських пошуків ХХ століття, варто пригадати слова П. Рікера про важливість і необхідність такого культурного факту: «Мова виявляє свою універсальність тільки в акті перекладу. Переклад є формою порозуміння, якого можна досягнути більшою чи меншою мірою. Я вважаю, що будь-яку мову можна перекласти на іншу, і переклад — це духовний акт, який полягає в тому, щоб увійти в оселю мови когось іншого, пожити у когось іншого, щоб згодом привести його до себе як запрошеного гостя. І в такому значенні я говоритиму про гостинність, яка здійснюється через мову. Це перший спосіб, як можна відчувати обов'язок перед мовою в ситуації розламування мов. І ця модель закладає основи іншої моделі, прихованої у її глибинах, йдеться про те, щоб зруйнувати засади замкнутості, яка завжди може підірвати те, що я називаю нараційною тотожністю. Завжди важливо пам'ятати, що ми втягнуті в історію інших, історію, яка розповідається про них самих і через них — про нас».

Кожна епоха світової думки позначена особливим підходом до розуміння природи та можливостей філософської теорії. Відмінність підходів зумовлена установками, які стають домінуючими щодо філософії. Отже, філософія «входить» у сучасність, перш за все, як критичне зусилля, спрямоване на визнання власної обумовленості і того контек-

сту залежностей, в якому вона знаходиться. Саме усвідомлення такої саморефлексивності дає змогу говорити не тільки про сучасний стан філософії, а й про розуміння її як сучасної реальності. Тільки таким чином можна досягти необхідної сучасній культурі повноти і цілісності пізнання-осмислення-розуміння світу.

Сьогодні говорять про «кінець філософії», нівелювання та розмитість її теорії, вичерпаність її форм. Дійсно, сучасна філософія вступила в критичну фазу розвитку, що в теоретичному плані виразилось у загостреному усвідомленні необхідності обґрунтування власної компетенції. Вперше в історії проблематичною стає сама можливість філософської теорії, особливо метафізики (як особливого типу філософствування про універсум, про становище і долю людського буття в ньому, про статус, шляхи та долю самої філософії в історії). Найважливішою темою, як здається, стає природа філософських положень. Разом з тим, сучасна філософсько-теоретична думка не обмежується констатацією вказаної проблемної ситуації. Сама ця констатація становить основу посткласичної традиції і створює поле осмисленої напруги. Проблема обґрунтування компетенції філософії сама повинна відповідати філософській компетенції.

Про глибину та масштабність нинішніх трансформацій можна судити за характером питань, ініційованих перетворюваною свідомістю сучасних мислителів. Ось лише деякі з них. Чи збереже раціональність свою легітимність в якості засадничого виміру людського буття? Чи має сенс існування метафізичний тип філософствування? Чи здатний він забезпечити цілісність, універсальність та загальність світоосягнення? Чи спроможні його врятувати ті оновлення, поглиблення та узагальнення, яких він зазнав завдяки позитивізму, прагматизму, феноменології, екзистенціалізму і структуралізму? Отже, ми бачимо, що змістовну вісь сучасної суперечності філософії становить проблема: чи здатна метафізика, яка відвіку розмірковує над універсально-загальними началами і принципами буття, знання, культури, забезпечити надалі Ідейно-смыслову єдність сучасної цивілізації.

У багатоголошому дискурсі з цього кола питань, що тотально охопив сьогодні світове філософське співтовариство, беруть участь представники чи не всіх провідних напрямків сучасної філософської думки. Одноставності у відповідях з обговорюваних питань немає і, мабуть, не передбачається. Проте, за всіх відмінностей більшість теоретиків переконана, що сучасну ситуацію треба кваліфікувати не як «завершення філософії», а як один із таких етапів її історії, на яких вона сама ставить себе під сумнів, ревізує не тільки свій понятійний апарат, категоріальні засади, свої репрезенти, а й форму свого здійснення, ввергаючи тим самим себе у вир незвичайного випробування. У такі періоди філософія не завершується, а піддає глибоким, багатоплановим трансформаціям форми свого існування, які виникли на попередніх етапах, і відкриває якісно нові способи історичного самопродовження. Напевно, єдиною концептуальним фундаментом ініційованої часом дискусії стає відомий заклик М. Хайдеггера: «Повага до метафізики досі переважає навіть у намірах подолати її. Тому нашим завданням є зупинити всі спроби подолання, залишивши метафізику саму собі».² Таким чином, зміни, які відбуваються у філософії, скоріше слід охарактеризувати не як «кінець метафізики», а лише як трансформацію, перехід філософії у якісно новий стан.

На цій підставі відбувається концептуалізація проблемно-смыслового поля посткласичної філософії як конструктивної критики принципів класичного раціоналізму і традиційних орієнтирів метафізичного мислення. У власне філософському плані це означає вихід на нове розуміння метафізики, а також засобів, адекватних метафізичній побудо-

ві. Припускаючи різні модифікації філософствування, стилі пошукового аналізу та форми маніфестації переконань, критичні зусилля мислителів нашого часу в цілому спрямовані на проблему можливості та перспектив метафізичної теорії. Загальна метафізична установка, що становить сутність філософії як такої, розуміється зараз як пошук за собою, необхідних для правильної побудови метафізичної теорії. Головним завданням, як бачиться, постає взагалі потреба винайти нову ідентичність філософії. Інакше кажучи, йдеться про специфічну рефлексію, котра повинна вказати на засіб формування реальності, названої метафізикою. Отже, сучасна філософія виявляє себе через перетворення метафізики із власне теорії на засіб побудови метафізичної теорії. Не можна запобігти онтологічних припущень, якщо не створювати будь-яких інших припущень. У даному відношенні суттєвою є вказівка на загальний контекст сучасних досліджень метафізичних теорій.

Критичні зусилля дають змогу зрозуміти основний феномен сучасної філософської думки, який архетипово виявляється і так само архетипово маскується, тобто сучасну філософську думку як феномен. Принципово йдеться про феномен «непрозорості» раціонального досвіду свідомості, котрий, з нашої точки зору, в цілому конститує проблемно-смыслову поле філософії сучасності. Виявляється, що всі спроби встановлення повної адекватності рефлексивного інструментарію мислення природі реальності самої по собі, тобто спроби зробити цей інструментарій повністю прозорим для думки, інтенційно насаженої прагненням виразити дійсний стан речей, дати закінчене пояснення світу, кожного разу наштовхується на феномен «непрозорості» дискурсії. Цей феномен, власне кажучи, і послугував основою формування посткласичного типу раціональності, основою нових методологічних процедур і практик. У цілому, філософія ХХ століття — це виклик «класичному»: проекту «самоорефлексивної, критичної раціональності».

Своїми ідейними джерелами нова тенденція в теоретичному пошуку завдячує тій критиці Розуму (традиційної метафізики, діалектики і антропології), яку здійснювали Ф. Ніцше, В. Дільтей, У. Джеймс, Л. Вітгенштейн, Е. Гуссерль та інші. Пояснюючи витoki умонастрою, М. Фуко зазначає: «Це був Ніцше..., який спалив заради нас, ще до того, як ми народилися, плутані обіцянки діалектики та антропології».³

З точки зору метафізики мова йде про архетип «відступу та повернення Першоначала». Як відомо, традиційна метафізика максималізує своє завдання через проведення, так би мовити, «граничної» редукції, основна інтенція якої спрямована на спробу виразити або зробити прозорим для дискурсивного мислення абсолютне першоначало. Слово «філософія» («метафізика») позначає тут установку на єдину універсальну, загальнообов'язкову, раціональну істину, яка перебуває «по той бік» будь-яких відмінностей у життєвій та культурній практиці. У предметному відношенні це завдання актуалізувалося як сутність опису «предмета взагалі». Природно, сутності, які розгалужуються, виступають виключно як трансцендентні, що, власне кажучи, давало можливість відповідати вихідній установці. Традиційне, незагострене позитивістською полемічністю розуміння метафізики пов'язує її з певними фундаментальними структурами. За різних часів вони розглядалися як «перша філософія» (Арістотель), «начала пізнання» (Декарт), «принципи речей» (Лейбніц), «загальні визначення мислення» (Гегель) і таке інше. Така метафізика ґрунтується на вірі в те, що суб'єктом цього філософування є або картезіанське раціональне «Я», або кантівська «трансцендентальна суб'єктивність». Саме ця віра проковує прибічників традиційної метафізики характеризувати її як привілейований тип раціональності з особливими правами на універсальність, загальність, істинність.

«Метафізика глибини», очевидно, є найадекватнішим зразком «метафізики початку». Але оскільки в даному випадку метафізичні сутності виходили за межі можливого досвіду, то навряд чи вони могли бути осмислено сформульовані, тобто пошук першоначала не здатний задовільним чином виразити пошукувану сутність, визнану в якості онтологічної. Справа в тому, що кожного разу першоначало «вислизає» із горизонту дискурсу в дорефлексивну вертикаль тієї реальності, яка завжди мається на увазі, але ніколи не може бути виведена в дискурсивний вимір без антиномій і парадоксів. Повертаючись до сформульованої метафори, можна говорити, що глибина виявилась запороговою. Сучасна філософія, як посткласична модель, власне кажучи, починається з усвідомлення неспроможності абсолютистських претензій традиційної метафізики і вбачає завдання своєї реалізації у встановленні принципу передумовності своїх вихідних положень. Серед них головне: метафізика не є безпосилковою. Якщо вона спирається на надто ідеалізоване (тому і сумнівне) уявлення, то не має права претендувати ні на загальнообов'язковість, надісторичність, істинність, ні на право легітимації самої себе. Таким чином, тема беззаперечних передумов задає загальний контекст сучасних пошуків у галузі філософії. У зв'язку з цим постало завдання своєрідної детрансценденталізації метафізики за умови збереження фундаментально-філософської установки на трансценденталізм.

Загальною тенденцією в даному відношенні є перехід від «метафізики репрезентації» з її ідеалом «чистого розуму» та впевненістю у можливості безпосилкової, універсально-загальної репрезентації буття до «метафізики присутності», що концептуалізує знання як принципово історично і соціально обумовлене, завжди опосередковане людською екзистенцією. Такий перехід вказує, по-перше, на неможливість надісторичної істини (предмета прагнень традиційної метафізики), по-друге, — на пошук розв'язання проблеми універсальності філософського мислення не на рівні свідомості картезіанського суб'єкта, а на рівні самого життя. Вихідним, ключовим пунктом тут є не картезіанська «свідомість» (або ще якась форма «чистого розуму»), а її «інше», тобто «свідомість в її інобутті», яка охоплює сферу не прояснених світлом розуму інтуїцій, переживань, потягів, бажань і таке інше — одне слово, суб'єктивне життя в усьому багатстві його вимірів. Осмислюючи загальне уявлення про новий контекст метафізичних досліджень, Р. Рорті зазначає: «Вона (метафізика) має сенс тільки як протест проти спроби закрити розмову, запропонувавши універсально-загальну співмірність, досягнену за допомогою гіпостезування деякого привілейованого набору описів»/ Отже, зазначений перехід можна змалювати як рух від філософії, зорієнтованої на самообґрунтування до філософії, котра прагне віднайти себе в реальності дійсних смисложиттєвих засад сучасної людини.

Виразний вплив на формування посткласичної ініціативи мали ідеї феноменологічної моделі свідомості. Згадаємо, що Е. Гуссерль під час проведення феноменологічного дослідження виявив клас особливих сутностей, непрозорих для традиційного філософського мислення в силу їхньої нередукованості до чистої саморефлексивності. Передрефлексійну свідомість німецький мислитель подає в іпостасі «прасвідомості», що у підсумку становить реальність «життєвого світу». Саме Гуссерль порушив проблему кризи європейських наук, яка, на його думку, спричинена нехтуванням «життєвого світу» як смислового фундаменту науки. Абсолютно очевидним став, так би мовити, онтологічний зазор між можливостями суто раціонального способу мислення і дійсною практикою філософського мислення, що призвело до появи герменевтичної філософії М. Хайдеггера і Г.Г. Гадамера. Саме звідси виростає вихідна посилка нового досвіду побудови метафізичної теорії, посилка, яка за-

дає новий тип філософського мислення. Йдеться про посилку первинності онтологічно укоріненого досвіду свідомості, досвіду, який передує всілякому вертикально-предметно-смісловому пласту свідомості, тобто пласту, на базі якого й реалізується сама можливість раціональної дискурсії.

М. Хайдеггер у «Бутті і часі» (1927) висунув ідею фундаментальної онтології, яка наголошує на нашій зануреності в історію та мову. На думку М. Хайдеггера, ми існуємо, розуміємо, і мета будь-якої інтерпретації — виявити це перед-розуміння, яке закладене в основі нашого буття-у-світі. Хайдеггерівську ідею розуміння розвинув і обґрунтував його учень Г. Г. Гадамер. Він передусім розкритикував антисторизм традиційних концепцій розуміння і запропонував ідею «герменевтичного кола». За його вченням інтерпретатор завжди занурений у світ життя, перебуває у певній традиції, говорить певною мовою, існує в певному окресленому горизонті. Для Гадамера горизонт — це «історичне обмеження і водночас умова можливості досвіду, які конституують кожне витворення сенсу в людських вчинках та первинному розумінні світу».⁵ Отже, загалом висувається дослідницька вимога завжди враховувати контекстуальний вимір здійснення раціональної дискурсії, що істотно впливає на змістовні характеристики самої цієї дискурсії. Віднині метафізика зміщує акценти: вона переорієнтовується від свідомості буття до буття самої свідомості, на місце усвідомлення природи приходить цікавість до природи самої свідомості, а свідомість діяльності виступає в термінах діяльності свідомості. Таким чином, філософська думка випрацьовує трансцендентальну установку щодо реальності, котра тепер розуміється як інтенційний пласт свідомості.

Проте, якщо б суть справи вичерпувалася лише даним фундаментальним відкриттям, то сучасна філософія як така не виникла б: надзвичайно очевидним за такого підходу стає онтологічний пріоритет свідомості. Водночас проблема полягає у тому, як це відкриття може бути верифіковане та теоретично описане. Якраз це і є основним метафізичним питанням сучасності. Справа в тому, що утвердження філософії як етапу свого розвитку завжди пов'язане з концептуалізацією її вихідних посилок. Залишаючи за досвідом свідомості пріоритетну роль, сучасна філософія не могла реалізувати себе інакше, ніж через цілком певні і різні рівні специфікації подібної ситуації. Принципова ж спрямованість нової програми метафізичної побудови може бути коротко схарактеризована так.

Загальний задум сучасних досліджень, на наш погляд, відповідає завданню пошуку засобів «висвічування» механізмів реальної, історично укоріненої, вербалізованої свідомості. У змістовному відношенні виявилось неможливим обговорення принципових питань природи свідомості без занурення у спеціальну проблематику. Справа в тому, що «чиста» філософія свідомості у кінцевому рахунку підмінює предмет філософського інтересу: спостерігаючи прояви свідомості, філософи схильні помилково вважати, що нібито складність їх розуміння криється в унікальності будови внутрішньої природи свідомості, а розкриття філософських проблем свідомості пов'язують з розкриттям абсолютно особливих механізмів діяльності свідомості. І між тим, вивчення механізмів свідомості є предметом дослідження не філософа, а психолога, і не цей предмет викликає, теоретичне напруження сучасної філософії. Загальну, думку з цього приводу досить чітко виразив Л. Вітгенштейн: «Цей аспект свідомості нас не цікавить, з ним пов'язані психологічні проблеми, а метод їх вирішення є метод природознавства».⁶ Крім того, подібним підходом «чиста філософія свідомості» створює своєрідне замкнуте коло: що чому реально передує як умова можливості — досвід свідомості дискурсивним практикам, чи, навпаки, дискурсивні практики є істинною основою досвіду свідомості?

Вийти із цього замкнутого кола можна тільки одним шляхом, а саме: показати можливість розв'язання принципових питань природи свідомості раціонально-філософськи. Цим шляхом і пішла філософія другої половини ХХ ст. Вимога визначеності опису стимулювала роботу в галузі філософії. На цій підставі здійснюється вихід на нове розуміння метафізики та новий тип раціональності. Постає питання пошуку відповідних критеріїв розробки раціональної метафізики, яка не може реалізувати себе як тільки раціональна. Характеризуючи особливості нового типу теоретизування, Ю. Хабермас зауважив, що суперечка йде про найскладніший комплекс проблем, які навряд чи можливо описати за допомогою таких традиційних протиставлень, як «раціоналізм-ірраціоналізм», «аналітичне-синтетичне», «універсалізм-контекстуалізм» і таке інше.⁷ Все ж таки буття не зводиться до поняття «предмету взагалі». Водночас метафізичній теорії необхідно вказати на те, яким чином сутнісно існує все сутнє. Отже, метафізика повинна стати конструктивною теорією, яка демонструє різні сфери сутнього у їх зв'язку з логосом і один з одним, вона повинна розкрити регіони суті і засоби її утворення, дистанціюючи вихідні свої положення щодо логотризму. Згідно з такою постановкою питання метафізичні ідеї не можуть бути аподактично встановлені й залишені, вони повинні бути перевірені й адаптовані, скоріше «деконструйовані», ніж «реконструйовані». Треба рішуче вийти з кола безпроблемності онтологічних «очевидностей», верифікувати вихідне положення про первинність онтологічно укоріненого досвіду свідомості, руйнуючи згубну його самоочевидність. Саме в цьому розумінні нині ставиться питання про «постметафізику» як новий тип раціональності.

Нова «школа» філософствування суттєво стверджує себе не різноманітністю ідей, концепцій, поглядів, яка природна й закономірна, а за допомогою особливої філософської рефлексії, спрямованої на питання методології. Йдеться про розробку нових засобів і процедур рефлексивної техніки мислення, які, залишаючись у традиції раціональності, характеризуються як «посткласичні» моделі та типи раціональності, нові стратегії аргументації та обґрунтування. Саме в цьому пункті інтелектуальні зусилля мислителів нашого часу дали змогу отримати нетривіальні результати. Крім того, досягнення домовленості щодо того, що філософія за своєю суттю є теорія, не будучи за своєю специфікою наукою, незрівнянно актуалізувало проблему «опису», яка проявила себе через проблему «науковості філософії». У певному розумінні йшлося про те, щоб повернути філософії прозорість номінацій і висловлювань про природу реальності. При цьому прості вказівки на можливість здійснення філософії як логіко-раціонального дискурсу явно недостатньо.

Слід, у першу чергу, відмовитись від переконання, що заміна надмірних ідеалізацій, які лежать у фундаменті традиційної метафізики, на реалістичніші допущення, може бути здійснена одним-єдиним способом, раз і назавжди. Таку заміну можна здійснювати багатьма способами і кожен такий спосіб призводить до особливої деконструкції метафізики загалом. Тому метафізика як претензійний тип філософського дискурсу неминуче трансформується в децентралізоване філософствування. Внаслідок цього філософія, де ключову роль відіграє «свідомість», наче поглинає, асимілює раціональність, що розгортається як відкрита майбутньому темпоральна співсуттєвість різноманітних автономних дискурсів, які впливають один на одного.

У контексті посткласичної традиції на роль можливого продовжувача теоретичної філософії, претендує не одна-єдина, а множина альтернативних форм. Серед них: «герменевтична феноменологія» (П. Рікьор), «контрфілософія» (М. Фуко), «неопсихоаналітична теорія» (К. Юнг, Н. Фрай), «раціовіталізм» (Х. Ортега-і-Гассет), «нередукова-

ний фізикалізм» (Р. Рорти), «теорія комунікативної поведінки» (Ю. Хабермас), «Наративізм» (Ж. Ф. Ліотар («Марксистська герменевтика» (Ф. Феймсон), «трансцендентальна прагматика комунікації» (К.-О. Апель), «філософська історіографія» (Мак Інтайр, Блумберг), «єдина теорія мови та дії» (Д. Девідсон) та інші.

Думка може і має розгортати себе не однолінійно в межах єдиної (головної) форми її існування в культурі, а в усьому спектрі можливих форм. Таке наближення до способу розвитку дійсності обіцяє прорив до багатопланового самооновлення філософської думки. З огляду на те, що філософські проблеми знаходять у рамках посткласичного типу раціональності більш реальне висвітлення, а підваження нових проблем сучасності стимулює розробку багатомірних, багаторівневих уявлень про пріоритети, цілі і завдання людського буття, ініціює появу поліваріантних засобів, способів, стратегій їх здійснення, дослідження посткласичного дискурсу має конструктивну евристичну перспективу. «Доки ми не вникнемо в те, що є, ми ніколи не зможемо належати тому, що буде».

Джерела та література:

- 1 Ricouer P. Filozofia osoby. — Krakow, 1992. — S- 53.
- 2 Хайдеггер М. Преодоление метафизики // Время и бытие. — М., 1993. — С. 183.
- 3 Foucault M. The Order of Things. — N. Y, 1970. — P. 263.
- 4 Rorti R. Philosphy a. the Mirror of Nature. Prinstone, 1980. — P. 374.
- 5 Гадамер Г.-Г. О круге понимания // Актуальность прекрасного. — М., 1991. — С. 75.
- 6 Витгенштейн Л. Философские исследования // Филос. работы. — М., 1994. Ч. 1. — С. 97.
- 7 Хабермас Ю. Философ-диагност своего времени // Вопр. филос. 1989, № 9. — С. 81.
- 8 Хайдеггер М. Поворот // Время и бытие. — М., 1993. — С. 258.

